

Іван СТОРОЖЕНКО

НА ЯКУ СІЧ СПИРАВСЯ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ?

Загальновідомо, що серед переліку Запорозьких Січей, як протодержавних утворень низового коозацтва, названа і Микитинська Запорозька Січ, яка нібіто існувала протягом 1638 – 1652 рр. Тому цілком закономірно виглядає думка, що Б.Хмельницький, рятуючись від арешту, тікає восени 1647 р. на Запорожжя, де спочатку зупиняється на острові Бучки (у складі архіpelагу о.Томаківки), а взимку 1648 р. захоплює Микитинську Запорозьку Січ і використовує її військовий потенціал на початковому етапі повстання. Зокрема, літописець С. Величко детально висвітлює заходи кошового отамана Січі з надання допомоги Б.Хмельницькому. Літописець також повідомляє, що Рада Січі у складі 30 тис. козаків 19 квітня 1648 р. обрала Б.Хмельницького гетьманом Війська Запорозького, і що він на чолі восьмитисячного війська вирушив на Жовті Води¹.

Ця версія поширена в українській історіографії, її використовують науковці, зокрема, вона наведена в усіх моїх публікаціях щодо Жовтоводської битви.

Ніхто з нас не підозрював, що маємо справу з великою „штучною білою плямою”, створеною і переданою нам у спадок істориками-попередниками, передусім щодо існування Микитинської Запорозької Січі, а також щодо питання, на яку

ж Січ спиралася Б. Хмельницький, готовчи повстання? Відповіді на них я знайшов випадково.

Зокрема, за процедурою дослідження воєнного мистецтва у битвах Б.Хмельницького я спробував порівняти структуру й озброєння його армії зі структурою та озброєнням війська Микитинської Запорозької Січі. Виявилося, що таке порівняння зробити неможливо, оскільки відсутня інформація про те, як була побудована Січ та її збройні сили перед повстанням Б. Хмельницького. Відтак я почав шукати джерела, які хоча б почасти пролили світло на цю проблему, а саме – якою все ж таки була структура Микитинської Запорозької Січі напередодні української революції середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького?

З'ясувалося, що перед повстанням Б. Хмельницького взагалі ніякої Запорозької Січі не існувало. Тобто після знищення Базавлуцької Запорозької Січі у 1638 р. польською армією станом на 1648 р. вона не була відновлена. Зокрема, наукова реконструкція битв, проведених Б. Хмельницьким упродовж 1648 – 1652 рр., показала, що у складі його армії в ці роки не було жодного формування Запорозької Січі². У джералах цього періоду вона також не згадується. Отже думка про існування протягом 1638 –

1652 рр. Микитинської Запорозької Січі помилкова.

Я також виявив, що Запорозьку Січ, яка отримала назву Чортомлицької, відродив Б.Хмельницький у 1652 році (тобто через 14 років після знищення Базавлуцької Запорозької Січі) за власним проектом щодо її організаційної структури.

Природно, колег-істориків шокувало вищепередне повідомлення, вони не повірили в існування такої доленоносної „штучної білої плями” в історії Запорозької Січі. Щоб науково довести свої гіпотези, я взявся за підготовку монографії з цих питань на засадах новітньої методології³. Дослідження показали, що за всю історію запорозького козацтва у Великому Лузі існувало лише три Запорозькі Січі як протодержавні утворення: Базавлуцька (1590 – 1638 рр.), Чортомлицька (1652 – 1709 рр.) і Підпільненська, або Нова (1734 – 1775 рр.), а решта (Хортицька, Томаківська та Микитинська) були лише січами-форпостами. Назва в польських джерелах цього форпосту „Микитинською Запорозькою Січчю” не означає, що він належав запорожцям або був їхнім протодержавним утворенням. Це була запорозька військова база Речі Посполитої, а тому й реестрові козацькі полки, які виконували тут залогову службу теж мали назву „війська запорозького реестрового”⁴.

Незважаючи на те, що Микитинської Запорозької Січі не

існувало, сучасні історики пишуть про неї наукові нариси, а мешканці м. Нікополя Дніпропетровської області вважають, що на території їхнього міста в середині XVII ст. розташовувалася Микитинська Запорозька Січ, з якої почалася національно-визвольна революція українського народу середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького. Відтак у центрі міста йому споруджено пам'ятник. До поширення цієї хибної думки причетний С. Величко, який подав у своєму літописі інформацію апокрифічного (підробного) характеру про участь Микитинської Запорозької Січі і її кошового отамана у підготовці повстання Б. Хмельницького⁵. При цьому ніхто з науковців не звертає уваги на той факт, що перелік гетьманів Війська Запорозького (Запорозької Січі) уривається 1638 р. (знищення польською армією Базавлуцької Запорозької Січі), і до 1648 р. (повстання Б. Хмельницького) в джерелах на цій посаді не згадується жоден козацький ватажок⁶. Ще дивовижнішим є те, що постанова польського сейму (березень 1638 р.) „Ординація війська запорозького реестрового”⁷, яка затвердила знищення українського козацтва, залишилася поза увагою науковців, адже саме внаслідок цієї постанови вже ніколи не могла з'явитися не тільки Микитинська, а й будь-яка інша Запорозька Січ. І, справді, відродження Січі (Чортомлицької) відбулося, як вже зазначалося, тільки за часів Хмельниччини.

На мою думку, однією з причин такого ставлення до подій 1638 р. стосовно козацтва, і, зокрема, цього правового документа польського сейму, є поширене в українській історіографії переконання – українське козацтво було антиподом Речі Посполитої й існувало воно не завдяки польській владі, а всупереч їй. Але аналіз генезису та еволюції українського козацтва свідчить про те, що саме завдяки двом польським урядовим козацьким реформам (1570–1572 та 1578–1582 рр.) воно було перетворене у другій половині XVII ст. із малочисельного, усіма зневажуваного напівкrimінального елемента на привілейовану захищенню імунітетом військову верству, на структуроване потужне військо, а за третьою реформою (1590–1591 рр.) – на Базавлуцьку Запорозьку Січ⁸.

Зокрема, дослідження щодо утворення цієї першої Запорозької (Базавлуцької) Січі показали: виникла вона в 1590 р. завдяки наявності таких чинників: а) небезпечних умов через напади кримських татар; б) восьми січей-форпостів (з 1585 р.) на островах Великого Лугу від прикордонних замків, де мешкали козаки; в) козацького війська з упорядкованою структурою для надбудови над ним державницьких елементів (формування завершилося протягом 1587 – 1590 рр.); г) юридичного акту – дозволу польської влади на утворення автономної військової структури на Низу Дніпра під сюзеренатом короля Речі Посполитої (постанова

сейму „Порядок щодо низовців і України” від 19.04.1590 р.);⁹ г) високого рівня розвитку шляхів сполучення та поштового зв’язку між кошами острівних січей Великого Лугу і волостю; д) козацької рицарської корпоративної ідеології, заснованої на пасіональному імперативі („Будь тим, ким ти повинен бути”), відповідно до якого козацька спільнота ухваливала рішення не за „згодою більшості”, а за „загальною згодою”, коли незгодних могли ліквідувати фізично. Іншими словами, почуття найвищої спільноті „ми” мусило абсолютно придушувати кожне конкретне „я”, бо тільки тоді забезпечувалася колективна захищеність у небезпечних умовах воєнного промислу.

Вищеназвана „Ординація” не тільки скасувала привілеї та імунітет, а й ліквідувала українське козацтво як суспільну верству. Зокрема, в цьому документі записано: „... оськльки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословіння Бога як володаря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого

народу, оберненого в холопів” (підкresлення наше. – I.C.)¹⁰.

Отже, „Ординація” скасувала на „вічні часи” правові акти урядових козацьких реформ 1570–1591 рр., за якими українському козацтву надавався статус окремого привілейованого військового стану в Речі Посполитій, а також козацький імунітет. Закономірно, що втратили юридичну силу всі угоди, укладені між козацтвом і польським урядом (Куруківська, Переяславська, Кумейківська та ін.). Колишньому козацькому лицарству був визначений новий суспільний статус: „оберненого в холопів”. Фактично цей документ відкидав козацтво у його розвитку до стану, в якому воно перебувало у першій половині XVI ст. – нелегітимної і непрестижної верстви, належність до якої не давала ніякої соціально-економічної вигоди. Той факт, що в документі Запорозька Січ навіть не згадується, хоча саме проти неї, передусім, була спрямована ця постанова, свідчить про те, що її утворення й існування перебували в правовому полі, яке теж скасувалося, тобто втрачали силу правові акти третьої урядової козацької реформи 1590–1591 рр., за якими вона була створена.

На мою думку, причини з’яви помилкового твердження щодо існування на Микитиному Розі Запорозької Січі такі:

1. Не враховувалося, що, відповідно до козацьких традицій державотворення, в українців під впливом умов Великого Степового Кордону України спо-

чатку з’являлося військо, а вже на його структурах поставали державницькі елементи. Такого структурованого війська після знищенння в 1638 р. Базавлуцької Запорозької Січі польською армією та постанови сейму „Ординація війська запорозького реєстрового” запорожці не мали.

2. Не бралося до уваги те, що українське козацтво, формуєчись під впливом умов Великого Степового Кордону України та східних традицій, виробило, а також запозичило низку назв на позначення своїх організаційних структур, які мають подвійне тлумачення. Зокрема, „Військо Запорозьке” – це державне утворення і військо; „Кіш” – столиця державного утворення (Запорозької Січі) і козацький табір; „Січ” – державне утворення і укріплений форпост і т.ін. Запорозьку Січ ми розуміємо не як городок-форпост, зокрема Д. Вишневецького на Хортиці, і не як січ-форпост, що була на Микитиному Розі, де стояла польська залога із козаків-реєстровців, а як військово-адміністративне автономне державницьке утворення козаків-низовців (запорожців).
3. Незнання організаційної структури Базавлуцької Запорозької Січі, а отже й особливостей механізму її знищенння в 1638 р. Зупинимося на останньому питанні детальніше. Проведені нами дослідження щодо виник-

нення та еволюції організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі¹¹ показали, що організаційно вона складалася з восьми територіальних кошів прикордонних замків (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Миргородського, Переяславського, Черкаського та Чигиринського). Кожен такий кіш мав на Низу, на одному з островів Великого Лугу, укріплений форпост, тобто свою січ, або кіш-січ. На базі цих восьми острівних кошів і була утворена (на федеративних засадах) в 1590 р. Базавлуцька Запорозька Січ, яку можна назвати „суперсіччю”. Усі вісім кошів-січей поділялися на сотні, а ті – на десятки. Кожен кіш очолював кошовий, сотніо – сотник, а десятку – отаман. Козаки Січі мешкали у волості, мали ґрунти, тобто свої господарства і сім'ї, а коші-січі на островах Великого Лугу слугували для них військовими базами, які вони використовували сезонно, тобто теплої пори року. Взимку на цих базах чергували невеликі залоги, охороняючи табуни коней, зброю, військове спорядження та оснащення, а також продовольчі й матеріальні припаси.

Поставши на Низу Дніпра із острівних кошів-січей, після покочлення протягом перших двох десятиліть XVII ст. 75 відсотків міщан „волості” (південна Київщина

і Брацлавщина) Січ встановила на цій території козацьку юрисдикцію шляхом утворення територіальних січових кошів на базі прикордонних замків та їхніх околиць і перетворилася на потужне протодержавне утворення, яке взяло під свій контроль діяльність прикордонної королівської адміністрації та шляхти, а православну церкву – під свій захист¹². Це викликало стурбованість керівництва Речі Посполитої, і тому король ініціював застосування сили для приборкання „козацького свавілля”. Битва на території сучасної Кіровоградщини між польською армією і військом Базавлуцької Січі у другій половині жовтня 1625 р. завершилася підписанням Куруківської угоди, згідно з якою було утворено шеститисячне реестрове військо (шість полків по тисячі козаків у кожному) як складова частина польської армії. Полки дислокувалися в прикордонних староствах Київського воєводства і відповідно до них мали назви: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський та Чигиринський¹³.

Між реестровцями і запорожцями розгорнулася запекла боротьба за лідерство у козацтві та контроль над волостю. Цим скористався польський уряд і, підтримай реестровцями, знищив у 1638 р. Запорозьку (Базавлуцьку) Січ¹⁴. За допомогою гарнізонів відродженої в 1639 р. фортеці Кодак і новоутвореного форпосту на Микитиному Розі, де реестрові полки по черзі виконували залогову службу, польському

уряду вдалося витіснити запорожців з Низу Дніпра на землі, що межували з Військом Донським, та на територію Слобідської України. Але вирішального удару низовому козацтву було завдано тим, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реєстрові козацькі полки захопили її коші-січі на островах Великого Лугу і цим позбавили запорожців їхньої матеріальної бази. Тепер кожен реєстровий полк мав на Низу Дніпра свою полкову січ, яка слугувала йому матеріальною базою щодо промислу і була складовою частиною першої лінії оборони від нападів кримських татар.

Ми встановили, що Канівський реєстровий козацький полк мав свою січ на півострові Микитин Ріг (територія сучасного міста Нікополя, районного центру Дніпропетровської області). На базі канівської січі (на Микитиному Розі) і був обладнаний урядовий форпост для виконання реєстровими полками залогової служби на Низу Дніпра. Про це свідчить, зокрема, наказ великого коронного гетьмана М. Потоцького від 13 лютого 1648 р. канівському полковнику: „Оскільки вашій милості довірена запорозька резиденція, поспішайте нашвидкуруч на Запоріжжя, щоб розгромити цього бунтівника (Б. Хмельницького. – I.C.). На допомогу придаю пп. Чигиринського і Переяславського полковників і наказую, щоб ви в.м. і всі разом намагалися або спіймати цього зрадника, або знищити...” (підкреслення наше. – I.C.)¹⁵. Виходячи з цього, може-

мо зробити висновок, що комендантська й інтендантська служби на Микитиному Розі були доручені полковнику Канівського реєстрового полку. Іншими словами, він був господарем цього форпосту, який дислокувався на його канівській полковій січі. Розміщалися реєстрові полки у своїх куренях. Так, великий коронний гетьман С. Конецпольський у листі до польського короля від 19 вересня 1639 р. повідомляв, що на Запорожжі була затримана ватаха козаків, які „... не хотіли прийти до куреня пана Секежінського (полковник канівського реєстрового полку. – I.C.), а, ховаючись по лугах та очеретах, запасали борошно та порох, аби знов якусь екскурсію вчинити на море. Помітивши це, п. Секежінський вхопив кількох поводирів їх, котрих важніших, а інші пішли в своїй дніпрові уходи”¹⁶.

Отже, на Микитиному Розі існувала січ, але канівська, тобто Канівського реєстрового полку, на базі якої упродовж 1638–1648 рр. дислокувався польський урядовий форпост, а протягом 1650–1652 рр. – залога Б. Хмельницького у складі 300 козаків під командуванням полковника Гулака¹⁷.

Якщо ж не існувало Микитинської Запорозької Січі, то тоді постає закономірне питання, на яку ж Січ спирається Б. Хмельницький, піднімаючи повстання проти польської влади? Щоб відповісти на цю питання, звернемося до самого гетьмана.

У вже згаданому листі від 13 березня 1648 р. з острова Томаківки до М. Потоцького Б.Хмельницький

подає цікаве повідомлення, яке підтверджує, що його діяльність із підготовки повстання не пов'язана з Микитиним Рогом. Зокрема, він пише: „Дійшла до нас і звітка про те, що в. м-ть, м.м. пан, **хочеш знати, з чиєї намови і поради Хмельницький вступив до черкаської Січі**. Отже, повідомляю в.м., нашого м-го пана, що всі черкасці і сотники дали на це згоду і наказали нам йти безпечно, для чого нам і Січі з борошном попустили. А вся чернь, дивлячись на них, старшин своїх, віддала нам прaporи та бубни і, порадившись з нами, вирішила, впоравшись у своїх господарствах, прийти до нас” (підкresлення наше. – I.C.)¹⁸. Як бачимо, готовуючи повстання, Б. Хмельницький спирається на матеріальну базу Черкаського реестрового полку (за згодою сотенної старшини та рядових козаків). Ця база розташувалася у Великому Лузі на острові Томаківка і мала називу черкаської січі. Вже зазначалося, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реестровці захопили коші-січі на островах Великого Лугу, які були структурними підрозділами Січі і на яких господарювало низове козацтво. Тепер же ці острови стали січами реестрових полків. Їх було шість (за кількістю полків): білоцерківська, канівська (микитинська), корсунська, Переяславська, черкаська (томаківська) та чигиринська.

Як наголошувалося вище, у січні 1648 р. Корсунський реестровий козацький полк, що перебував у складі урядової залоги на Микитиному Розі, перейшов на бік

Б.Хмельницького і заклав основи формування повстанського козацького війська. У двадцятих числах квітня 1648 р. у Великий Луг до Томаківки на допомогу Б.Хмельницькому прибув Тугай-бей з двадцятитисячним загоном татарської кінноти.

Те, що Томаківка, а не Микитин Ріг, була на Низу Дніпра центром повстання під проводом Б. Хмельницького, підтверджують такі факти: по-перше, Б. Хмельницький, вирушаючи з військом на волость, залишив на укріплений Томаківці залогу у складі 50 козаків¹⁹; по-друге, саме цей острів був у центрі уваги флотилії з реестровими козаками, яка прибула до безлюдного Микитиного Рогу 3 травня 1648 р. (за розрахунками), щоб розправитись з Б. Хмельницьким, котрий уже вів облогу суходільної частини польського війська на Жовтих Водах. Водночас, коли 4 травня 1648 р. підрозділ реестровців на чолі з осавулом І. Барабашем і полковником М. Кричевським руйнував фортифікацію Томаківки (її козацька залога здалася без бою), козаки реестрових полків (флотилія стояла у Кам'яному Затоні навпроти Микитиного Рогу) підняли повстання, перебили полонізовану старшину, обрали за старшого Ф. Джалаля і оголосили себе складовою частиною армії Б. Хмельницького²⁰. У середині дня 13 травня Ф. Джалаїз з п'ятьма козацькими реестровими полками (п'ять тисяч осіб) та двома полками найманців-українців (по 600 осіб кожний) прибув до Б.Хмельницького в район Жовтоводської битви.

Уже зазначалося, що, за повідомленням С. Величка, Рада Микитинської Запорозької Січі обрала 19 квітня 1648 р. Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького²¹. Якщо ж не існувало в цей час не тільки Микитинської Січі, а й будь-якої іншої, то коли іде Б.Хмельницький був обраний на цю посаду? Є всі підстави стверджувати, що після прибууття 13 травня 1648 р. Ф. Джалаля з реєстровими полками в район Жовтоводської битви тут задля встановлення єдиноначальності у війську відбулася розширенна козацька рада, згідно з рішенням якої Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького. Про це свідчить, зокрема, той факт, що починаючи з першого дня (тобто з 27 травня 1648 р.) після завершення Корсунської битви, яка є продовженням Жовтоводської, документи регіонального рівня й листи до московського царя та його воєвод Б. Хмельницький підписує відповідно до новообраної посади, тобто як „гетьман Війська Запорозького й.к.м.”²². Зважаючи на нелегітимність цієї посади в державній структурі Речі Посполитої, листи до польського короля та шляхтичів Б. Хмельницький підписує як „старший й.к.м. (його королівської милості. – I.C.) Війська Запорозького”²³. Тільки з кінця липня 1648 р. у листах до польських шляхтичів і комісарів (очевидно, відчуваючи свою могутність та враховуючи відсутність короля в Речі Посполитії) Б. Хмельницький підписується як „гетьман, з Військом Запорозьким”²⁴. Після обрання королем Польщі Яна

Казимира повний підпис Б. Хмельницького на документах (з грудня 1648 р. по вересень 1653 р.) має таку форму: „гетьман з його королівської милості Військом Запорозьким”²⁵.

Підсумовуючи зазначимо, що Б.Хмельницький, готовчи повстання проти польської влади в Україні, спирається на матеріальну і військову базу полкової черкаської січі Черкаського полку реєстрових козаків, що розташовувалася на острові Томаківка. На Микитиному Розі в цей час діяла полкова канівська січ Канівського полку реєстрових козаків, на базі якої був улаштований польський прикордонний форпост, де полки реєстрових козаків виконували залогову службу за графіком змінного чергування.

ПРИМІТКИ

- 1 Літопис Самійла Величка: У 2 т. – К., 1991. – Т. 1. – С. 59, 60.
- 2 Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Кн. перша: Воєнні дії 1648–1652 рр.– Дніпропетровськ, 1996. – С. 104 – 282.
- 3 Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпродзержинськ, 2007. – С. 3 – 418.
- 4 Історія України в документах і матеріалах / М.Н. Петровський, В.К. Утілов. – К., 1941. – Т. 3. – С. 96 – 98.
- 5 Літопис Самійла Величка: У 2 т. – Т. 1. – С. 45 – 75; Петровський М.Н. Псевдодіяріуш Самійла Зорки // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – Кн. 17. – С.161 – 189; Tadeusz Krzastek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storożenko. Żółte Wody – 1648. – Warszawa, 1999. – S.19.

- 6 Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 106 – 108.
- 7 Історія України в документах і матеріалах / М.Н. Петровський, В.К. Утілов. – Т. 3. – С. 96 – 98.
- 8 Стороженко І.С. Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 29 – 46; Стороженко І.С. Організаційна структура козацтва, що передувала утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) // Київська старовина. – 2004. – № 2. – С. 23 – 34; Стороженко І.С. Перша Запорозька (Базавлущька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С.35 – 59; № 2. – С. 34 – 59.
- 9 Усі Запорозькі Січі були утворені з дозволу влади, а також знищенні за її рішенням. Зокрема, Базавлущька – утворена в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда III та вищезгаданої постанови польського сейму від 19. 04. 1590 р., а знищена в 1638 р. за підтримки короля Владислава IV та „Ординації“ польського сейму (березень 1638 р.). Чортомлицька – утворена в 1652 р. за універсалом Б. Хмельницького, а знищена в 1709 р. за рішенням російського царя Петра I. Підільська, або Нова – утворена в 1734 р. з дозволу російської цариці Анни Йоанівни, а знищена в 1775 р. за рішенням російської цариці Катерини II (Манифест від 14. 08 1775 р.).
- 10 Історія України в документах і матеріалах / М.Н. Петровський, В.К. Утілов. – Т. 3. – С. 96, 97.
- 11 Стороженко І.С. Перша Запорозька (Базавлущька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С.35 – 59; № 2. – С.34 – 59.
- 12 Грушевський М.С. Історія України-Русі: В 11 т. – К., 1995. – Т. 7. – С. 400 – 437, 539.
- 13 Зазначимо, що польський уряд, починаючи з першої козацької реформи 1570 – 1572 рр., прагнув створити надійне реестрове козацьке військо, але пасіонарні запорожці не трималися реєстру, бо для них воєнний промисел був потребою. Сформувати вірне Речі Посполитій шеститисячне реестрове козацьке військо за Куркувською угодою 1625 р. вдалося через те, що внаслідок покозачення Січчю волості (протягом перших двох десятиліть XVII ст.) до складу війська Січі потрапило „господарське“ козацтво (визначення М. Грушевського) із психологією поміркованого егоїзму та інстинкту самозбереження, яке виживало завдяки приватному землеволодінню і трималося реєстру, незважаючи на багаторічну затримку платні за службу.
- 14 Історія України в документах і матеріалах / М.Н. Петровський, В.К. Утілов. – Т. 3. – С. 96, 97.
- 15 Документи об освободительной войне українського народу 1648–1654 гг. / А.З. Барабой, И.Л. Бутич, А.Н. Катренко, Е.С. Компан. – К., 1965. – С. 14, 15.
- 16 Грушевський М.С. Історія України-Русі: В 11 т. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 27, 28.
- 17 Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностів // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 30, 31.
- 18 Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 pp. / Упоряд. І. Кріп'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 30, 31.
- 19 Леп'явко С.А. Формування світоглядних зasad українського козацтва (поняття „козацького хліба“ в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI – XVIII століть. – К., 2000. – С. 30.
- 20 Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – С. 30.
- 21 Літопис Самійла Величка: У 2 т. – Т. 1. – С. 59.
- 22 Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 pp. – С. 31, 32, 48 – 51.
- 23 Там само. – С.31 – 58.
- 24 Там само. – С. 59 – 79.
- 25 Там само. – С. 85, 86, 103 – 105, 303.